

ТАРЫХ ИСТОРИЯ

УДК: 949 (572.2) (04)

Кадырбаева Анара Турсунбаевна,

«Аалам–адам таануу» программасынын

автору жана тренери, адамзаттын

өнүгүү келечегин изилдөөчү, мамлекеттик башкаруу жана

эл аралык байланыштар боюнча эксперт, коомдук ишмер.

Арзыбаев Тыныстан Кадырович

Т.и.к. Б. Дзамгерчинов атындагы

тарых, археология жана этнология институту

arsybaevt@mail.ru**Кадырбаева Анара Турсунбаевна,**

автор и тренер программы «Аалам–адам таануу»

исследователь будущего развития человечества,

эксперт в области государственного управления и

международных отношений, общественный деятель

Арзыбаев Тыныстан Кадырович

кандидат исторических наук,

Институт истории, археологии и этнологии имени Б. Дзамгерчинова

arsybaevt@mail.ru**Kadyrbaeva Anara Tursunbaevna,**

author and coach of the «Аалам–адам таануу»

program, researcher of the future development of mankind,

expert in the field of public administration and

international relations, public figure

Arzybayev Tynystan Kadyrovich

candidate of historical sciences,

B. Dzhamgerchinov Institute of History, Archeology and Ethnology

arsybaevt@mail.ru**XXI КЫЛЫМДЫН ЧАКЫРЫКТАРЫ ШАРТЫНДА АДАМДЫН****АҢ-СЕЗИМИНИН ЭВОЛЮЦИЯСЫ:****БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫК РОЛУ****ЭВОЛЮЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В УСЛОВИЯХ ВЫЗОВОВ XXI ВЕКА:****ТРАНСФОРМАЦИОННАЯ РОЛЬ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ****THE EVOLUTION OF HUMAN CONSCIOUSNESS AMIDST THE CHALLENGES
OF THE 21ST CENTURY: THE TRANSFORMATIVE ROLE OF THE EDUCATION SYSTEM**

Аннотация. XXI кылым адамзат алдында жаңы талаптарды, мүмкүнчүлүктөрдү жана чакырыктарды койду. Глобалдык кризистер, климаттык өзгөрүүлөр, согуштук кагылышуулар жана технологиялык революциялар адамдын аң-сезимин жана жашоого болгон көз карашын өзгөртүүнү талап кылууда. Мындай шартта билим берүү жана тарбия коомдун жана жеке адамдын өнүгүүсүндөгү негизги күч болуп саналат.

Кыргыз элинин байыркы маданий мурасы, эпостук дүйнөсү, жашоого терең философиялык мамилеси жана табиятка болгон аяр мамилеси билим менен тарбиянын инсандын аң-сезимин калыптандыруудагы зор таасирин көрсөтөт. Бул макалада билим берүү жана тарбиянын заманбап дүйнөдөгү адам аң-сезимин трансформациялоодогу жана дүйнөнү жакшыртуудагы мааниси илимий жактан талданат.

Негизги сөздөр: Аң-сезим, Эволюция, билим берүү, философия, кванттык, Манас Эпосу, тынчтык.

Аннотация. XXI век поставил перед человечеством новые требования, возможности и вызовы. Глобальные кризисы, климатические изменения, военные конфликты и технологические революции требуют изменения человеческого сознания и мировоззрения. В таких условиях образование и воспитание выступают в качестве ключевой силы в развитии общества и отдельной личности. Древнее культурное наследие кыргызского народа, его эпический мир, глубокий философский подход к жизни и бережное отношение к природе демонстрируют огромное влияние образования и воспитания на формирование сознания человека. В данной статье научно анализируется значение образования и воспитания в современном мире для трансформации человеческого сознания и улучшения мира.

Ключевые слова: Сознание, Эволюция, Образование, Философия, Квантовый, Эпос «Манас», Мир.

Abstract. The 21st century has presented humanity with new demands, opportunities, and challenges. Global crises, climate change, military conflicts, and technological revolutions necessitate a profound shift in human consciousness and worldview. In these circumstances, education and upbringing emerge as a key force in the development of both society and the individual. The ancient cultural heritage of the Kyrgyz people, its epic world, deep philosophical approach to life, and careful attitude towards nature demonstrate the immense influence of education and upbringing on the formation of human consciousness. This article provides a scientific analysis of the significance of education and upbringing in the modern world for the transformation of human consciousness and the betterment of the world.

Keywords: Consciousness, Evolution, Education, Philosophy, Quantum, Manas Epic, Peace.

Адамдын аң-сезими — бул анын өзүн жана айланасындагы дүйнөнү таанып-билүүсүнүн, ой жүгүртүүсүнүн, руханий тажрыйбасын калыптандыруусунун негизги булагы. Философиялык жана психологиялык изилдөөлөр аң-сезим мээ менен нерв системасынын ишмердүүлүгү менен гана чектелбестен, ал универсалдуу кванттык талаа менен да тыгыз байланышта экенин көрсөтүп келет. Бул түшүнүк бүгүнкү күндөгү кванттык физиканын жана нейробиологиянын соңку жетишкендиктери аркылуу дагы тастыкталууда. Кыргыз эли байыртадан эле аалам менен адамдын, жаратылыш менен аң-сезимдин ортосундагы ажырагыс байланышты аңдап, жаратылыш мыйзамдарынын өз ара байланышы, улуу шайкештиги жана тең салмактуулугу тууралуу терең түшүнүккө

ээ болгон. Боз үйдүн түндүгүнөн ааламды карап, жашоонун табигый ыргагын байкап, өзүнүн философиясын калыптандырган. Бул турмуштук тажрыйба муундан муунга өтүп, билим берүү жана тарбия берүү системасынын философиялык негизи катары бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой келүүдө. **Манас** эпосундагы Кошойдун ысымы “со-знание” — аң-сезим менен билимдин биримдигинин символу катары да чечмеленет.

Жашоонун жогорку материалдык жана моралдык деңгээлине жетип, коомдук өнүгүүнүн жогорку баскычында турган цивилизациялар ааламды, Жерди жана акыл-эстүү адам баласын бөлүнгүс, бирдиктүү космостук түзүлүш катары кабылдашкан. Алар жаратылыштагы ички мыйзам ченемдер өз ара терең байланышты түзүп,

улуу шайкештик жана тең салмактуулук мыйзамына ылайык өнүгөрүн аңдап түшүнүшкөн. Кыргыз элин мисал катары караганда, ата-бабаларыбыз боз үйдүн түндүк көзөнөгү аркылуу ааламга байкоо жүргүзүп, жашоонун табигый ыргагын таанып-билип, өзүнчө терең философиялык дүйнө таанымды калыптандырышкан. Бул тажрыйба муундан муунга өткөн маданий мурас катары билим берүү жана тарбиялоонун түпкү философиялык негизи болуп, бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келет. **Манас** эпосундагы Кошой атанын ысымы да «сознание» түшүнүгү менен, башкача айтканда аң-сезим менен билимдин жуурулушу жана өз ара айкалышынын символу катары чечмеленүүгө тийиш.

Бүгүнкү күндө бул издөө жаңы нукка бурулду. Илим менен бири-бирине каршы келген дүйнө эмес, тескерисинче, бири-бирин толуктап турган эки агым катары каралууда. Нейробиология аң-сезимдин мээдеги физиологиялык механизмдерин түшүндүрүп

жатса, квант физикасы жана метафизика аң-сезимдин субстанциялык табиятын талдоого аракет кылууда. Адам азыр жөн гана биологиялык түр эмес, көп катмарлуу руханий система катары изилденүүдө.

Аң-сезим — руханий жарык: Азыркы учурда аң-сезим жөн гана психологиялык түшүнүк болбостон, жашоонун терең маңызын туюнткан руханий жарык катары каралууда. Бул жарык — адамдын жан дүйнөсүндөгү тирүү нур, анын бардык ойлоруна, сезимдерине жана аракеттерине нур чачкан энергия[3].

Аң-сезимсиз жашоо — бул өзүн жана жашоонун маңызын аңдабаган, ички мүмкүнчүлүктөрүн толук ишке ашыра албаган абалда болуу. Адам өзүнүн аң-сезими аркылуу гана руханий туюмун өстүрүп, зор потенциалын ачып, өзүнүн чыныгы улуулугун сезе алат. Аң-сезим — бул адамды башка жандыктардан айырмалап турган негизги белги, инсандын ички нуру.

Жаратылыштагы төрт негизги деңгээл адамдын аң-сезиминдеги өнүгүү этаптарын ырааттуу чагылдырат:

Деңгээл	Формасы	Руханий Касиети
1. Минерал (Топурак)	Материалдык нерселер	Тартылуу күчү, туруктуулук, бекемдик
2. Өсүмдүк	Жашоо	Өсүү, жашоого умтулуу, азыктануу
3. Жаныбар	Сезүү	Инстинкт, карым-катнаш, коргонуу
4. Адам	Акыл, Аң-сезим	Изилдөө, жаратмандык, трансформация

Адам болмушу жогорудагы деңгээлдердин баарын камтыйт, бирок аны башкалардан айырмалап турган башкы өзгөчөлүгү — **жаратмандык аң-сезим**. Бул — өзүн жана курчап турган дүйнөнү өзгөртүүгө, башкача айтканда, трансформациялоого жөндөмдүү болгон жогорку аң-сезим.

Аң-сезимди өнүктүрүүнүн жолдору:

- **Ой жүгүртүү (Медитация) жана Өзүн-өзү Анализдөө:** Ички дүйнөгө терең үңүлүү, өзүнүн ойлорун, сезимдерин жана реакцияларын калыс баалоо.

- **Билим алуу жана Турмуштук Тажрыйба:** Жашоодон алган сабактарды терең түшүнүү, тынымсыз билим алуу жана аларды практикада колдонуу.

Аң-сезимди өстүрүүдө **максаттуулук, сабырдуулук жана ички чындыктын үнү** уга билүү маанилүү. Анткени аң-сезим адам

менен дайыма сүйлөшүп турат, бирок бизге аны угууга жетиштүү тынчтык жана көңүл буруу жетишпейт.

Аң-сезим бизге табият тарабынан берилген улуу белек. Бирок аны өнүктүрүү, гүлдөтүү жана жемишин көрүү — ар бир инсандын жеке жоопкерчилиги. Ал кам көрүлө турган үрөн сыяктуу: эгер кам көрүлбөсө, сугарылбаса, ал куурап калат. Ал эми туура кам көрүү, өстүрүү аркылуу гана ал гүлдөп, жемиш бере алат.

Аң-сезимди өнүктүрүү үчүн бир катар маанилүү жолдор бар. Алардын ичинен: **ой жүгүртүү (интроспекция), өзүн-өзү анализдөө, үзгүлтүксүз билим алуу жана турмуштук сабактардын маңызын терең түшүнүү** өзгөчө мааниге ээ. Бирок бул процесстин эң негизги шарттары — **максаттуулук, сабырдуулук жана ички чындык-**

тын үнүн уга билүү болуп саналат. Анткени аң-сезим ар дайым ички байланышта болуп, багыт берип турат. Көпчүлүк учурда адамга аны угууга жетиштүү **руханий тынчтык** жана **терең көңүл буруу** жетишпейт.

Аң-сезим — бул табият тарабынан берилген зор потенциал. Аны өнүктүрүү жана гүлдөтүү — ар бир инсандын жеке жоопкерчилиги. Аны өстүрүү процесси үрөнгө кам көрүүгө окшош: эгер тийиштүү кам көрүлбөсө жана сугарылбаса, ал куурап калат. Ал эми туура багыт берилип, өнүктүрүлсө, ал сөзсүз түрдө гүлдөп, жемишин берет.

Аң-сезим жеке маселе гана эмес, ошондой эле **коомдук жоопкерчилик** болуп саналат. Себеби, ар бир инсан өз аң-сезимин өнүктүргөн сайын, жалпы коомдун аң-сезими да өзгөрөт. Күнүмдүк турмуштагы ар бир жөнөкөй көрүнгөн аракеттер, кабыл алынган чечимдер жана адамдар ортосундагы мамилелер жалпы коомдук аң-сезимдин деңгээлин калыптандырат. Демек, жеке аң-сезимди өстүрүү коомдук өнүгүүнүн жана алдыңкы цивилизацияны куруунун негизги кыймылдаткыч күчү болуп саналат.

Бүгүнкү дүйнөдө маалыматтын көптүгү, технологиянын өнүгүшү, жасалма интеллект сыяктуу кубулуштар адамдын аң-сезимин сынап жатат. Тышкы факторлорго ашыкча көз каранды болуу ички үндү басаңдатып, аң-сезимдин үнүн угууга тоскоолдук жаратат. Ошондуктан адам ар дайым ички жарыгын коргоп, аны күчтөндүрүп турууга тийиш.

Билим берүү жана тарбия — аң-сезимди трансформациялоонун негизги фактору: Билим берүү менен тарбия — адамдын руханий жана интеллектуалдык өнүгүүсүн камсыздаган узак мөөнөттүү процесс. Бул процесстер адамдын ички дүйнөсүн калыптандырып, акыл-ой горизонтторун кеңейтип, руханий сезимталдыгын өстүрөт.

• **Аң-сезимди трансформациялоо:** Адам өзүнүн стереотиптеринен, бир жактуу көз караштарынан жана чектелген ой жүгүртүүсүнөн арылуу аркылуу аң-сезимин өнүктүрө алат. Азыркы коомдо нукура баалуулуктарды жасалма “программалар” жана адашуулар алмаштырып жаткан шартта, аң-сезимди эркин кылуу процесси маанилүү болууда.

• **Руханий тарбия:** Бала кезден адамга өзүнүн кадыр-баркын, адамдык баалуулук-

тарын жана жоопкерчилигин түшүндүрүү зарыл. Чыңгыз Айтматовдун “Адамга эң кыйыны — күн сайын адам болуу” [9] деген сөзү руханий тарбиянын маңызын чагылдырат. Бул процесс заманбап усулдар менен жаңыланууга муктаж.

• **Адамдын дарамети:** Ар бир адам ички жарыкка ээ. Билим жана тарбия аркылуу бул дарамет ачылып, коомго кызмат кылуу мүмкүнчүлүгү кеңейет. Кыргыз накыл сөзүндөгү “Жанды бакпай, элди бак” деген принцип боюнча, жеке адамдын жарыгы коомго таасир этет.

Кыргыз элинин “Акыл — жаштан, асыл — таштан” [4] деген накыл сөзү өспүрүмдөрдүн билим жана тарбия аркылуу калыптануусунун маанисин баса белгилейт. Заманбап доордун адамы ар тараптуу, илим менен билимди боюна сиңирген, адеп-ыйманга бай руханий инсан болууга тийиш.

Дүйнөтааным жана руханий билим берүү маданияты: Дүйнөтааным маданияты жаратылыш менен гармонияда жашоого, айлана-чөйрөгө аяр мамиле кылууга жана табияттын мыйзамдарына ылайык өнүгүүгө багытталган. Кыргыз элинин “Манас”, “Кожожаш”, “Эр Табылды” сыяктуу эпостору [2] аң-сезимди жана руханий баалуулуктарды өнүктүрүүнүн бай мурасы болуп саналат. Мисалы, Кошойдун аты (“со-знание”) [6] аң-сезим менен билимдин шайкештигинин символу катары чечмеленет.

Адамдын минералдар, өсүмдүктөр жана жаныбарлар менен байланышы табияттын ар бир элементинин өзгөчө күчүн түшүнүүгө жардам берет. Бул байланыштарды түшүнүү инсандык баалуулуктарды сактоого жана өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт:

- **Минералдар:** тартылуу күчүнө ээ;
- **Өсүмдүктөр:** өсүү жана өнүгүү жөндөмү бар;
- **Жаныбарлар:** сезүү жана эмоционалдык интеллектке ээ;
- **Адам:** чыгармачылык жана руханий аң-сезим менен өзгөчөлөнөт.

Адам — табияттын акыл-эстүү бөлүгү жана аң-сезимдин туу чокусу. Адамдын аракеттери жашоонун ар бир деңгээлине таасир этип, аларды интеграциялап, руханий кабылдоосуна жараша сактайт, өнүктүрөт же талкалайт.

XXI кылымдын талабы жана адамзаттын өнүгүү багыты: XXI кылымда технология, жасалма интеллект жана глобалдык коммуникациялар адамзаттын жашоосун түп-тамырынан өзгөртүүдө. Бирок техника руханий баалуулуктарды жана акыл-эсти алмаштыра албайт. Ошондуктан билим берүү менен тарбия адамдын уникалдуулугун сактоодо жана өнүктүрүүдө негизги ролду ойнойт.

Руханий багытка бурулуш: Материалисттик көз караш үстөмдүк кылган доордо “Human Dimension — адамдык өлчөм” [1] түшүнүгү адамдын кадыр-баркын жана адеп-ыймандык баалуулуктарын баса белгилейт. Адамдын баалуулугу материалдык байлык менен эмес, этикалык жана руханий өлчөмдөр менен аныкталат.

Бүгүнкү күндө адамзат мурда болуп көрбөгөндөй көп көйгөйлөргө туш болууда:

- климаттык катастрофалар;
- согуштук конфликттер;
- моралдык баалуулуктардын жоголушу;
- кибермейкиндиктеги жалган маалыматтар;
- жалгызсыроо жана депрессия сыяктуу руханий көйгөйлөр.

Бул кырдаалдар — инсандын аң-сезими өзгөрмөйүнчө, коом өзгөрбөйт деген акыйкатты көрсөтүүдө. Демек, аң-сезимди жаңылоо — бүгүнкү күндүн милдети. Бирок мындай өзгөрүү табигый жол менен эмес, **тарбияланган аң-сезим аркылуу** гана ишке ашат. Мында негизги ролду билим берүү системасы ойнойт [3].

Билим жана тарбиянын ролу: Билим берүү менен тарбия коомдун аң-сезимин жана интеллектуалдык дараметин өстүрүп, тынчтык, адептүүлүк жана глобалдык биримдикке жол ачат.

Мэри Максвелл өзүнүн “Жашоонун сыры” китебинде мындай деп жазат: “Эгер адамдар өзүнүн чыныгы табиятын таанып, инсандыгын калыптандыруу үчүн өз маңызына терең кирбесе, коомдо оң өзгөрүүлөр болушу мүмкүн эмес. Биз келечекке сонун пландарды түзөбүз, бирок туруксуз материалдан курулган структура чөгүп кетет, анткени ал материал — биз өзүбүз” [7].

Кыргыз Республикасынын “Улуттук дем — дүйнөлүк бийиктик” стратегиясынын төртүнчү бөлүгү билим, тарбия, илим жана

маданиятка арналган. Анда мындай делинет: “Жарандардын заманбап билимге, жогорку маданиятка жана адеп-ыйманга негизделген тарбияга ээ болуусу үчүн үй-бүлө, коом жана мамлекет биргелешип жоопкерчилик алууга милдеттүү”. Бул стратегия ар бир кыргызстандыктын аң-сезимин ойготуп, коомду жакшыртууга түрткү берет.

Заманбап доордун адамы илим менен билимди өздөштүрүп, өзүн-өзү таанууга жана кыргыз накыл сөзүндөгү “адам болууга” умтулушу зарыл. Бул — XXI кылымдын өктөм талабы.

Билим берүү менен тарбия адамдын аң-сезимин трансформациялоонун жана коомду жакшыртуунун негизги фактору экендиги талашсыз. Адамзаттын илимий ачылыштарын, чыгармачылык табылгаларын жана руханий байлыктарын турмушка кеңири колдонуу зарыл.

Эл аралык руханий форумду “Биримдик жана Тынчтык!” урааны астында токтотпой, туруктуу уланталы. Бул сапаттуу билим жана тарбиянын негизги шарты. Адамзат жогорку аң-сезимде, терең билим менен биримдик жана тынчтыкты түбөлүк орнотобуз.

Хиросимага ташталган атом бомбасынын курмандыгы болгон, болгону 12 жаштагы жапон кызы Садако Сасакинин жүрөктөн чыккан сөздөрү бүгүнкү күндө да тынчтыктын символукатары жаңырып келет: **“Мен сенин канатыңа ТЫНЧТЫК деп жазайын, сен болсо дүйнө боюнча уч!”** [8] Садако байыркы жапон ишенимине ылайык, кагаздан миң турна жасалса, адамдын эң кымбат тилеги орундалат деген үмүт менен 644 турна жасап, өмүрүнүн акыркы мүнөттөрүнө чейин жашоо үчүн күрөшкөн. Анын бул аракети досторунун жүрөгүн козгоп, алар анын ниетин улантып, калган турналарды бүтүрүшкөн.

Жалпы Адамзаттык Баалуулуктар, Аң-сезим жана Билимдин Трансформациялык Күчү. Хиросимадагы Садако Сасакинин окуясы адамзат аң-сезиминде **тынчтык, биримдик жана боорукердик** сыяктуу жалпы адамзаттык баалуулуктардын терең символуна айланган. Анын кагаз турналарга арткан тилеги — согушсуз келечекке болгон ишенимдин, балдардын үнсүз кайгысын дүйнөгө жарыялаган таза чакырыктын элеси бойдон калууда. Бул трагедиялык сим-

вол бизге дүйнөлүк көйгөйлөрдү чечүү үчүн **ойлорду бириктирүү, максатташуу жана элдик дипломатия** аркылуу чечкиндүү аракеттерди көрүү менен гана аң-сезимибизди өзгөртүп, дүйнөнү жакшырта алабыз деген милдетти жүктөйт. Мындай аракеттердин натыйжасы — **дүйнөлүк биримдикке жана тынчтыкка** салым кошуу болуп саналат.

Адамзат XXI кылымда билимди жөн гана илимий-техникалык маалымат катары эмес, **жашоонун философиясы** катары кабыл алууга милдеттүү. Дүйнөнү сактап кала турган нерсе — адамдык аң-сезимди жаңылоочу, руханий өнүгүүнү шарттаган билим гана. Кыргыз коомунун келечеги да билимдүү, адептүү жана аң-сезими ойгонгон муундун колунда.

Колдонулган адабияттар:

1. Human Dimension and Interior Space: A Source Book of Design Reference Standards Hardcover – 1 Mar. 1992
2. Кебекова Б. Кыргыз — Казак фольклордук байланышы. Фрунзе — 1982.
3. Компетентностный подход: Реферативный бюллетень. М.: РГГУ, 2005.
4. Макал-Лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. Бишкек, 2012
5. Макулин А. В. Наука и философия модерна в плену «клеточной власти» таблиц: модели, метафоры, аналогии // Общество: философия, история, культура. 2016. № 1.
6. МАНАС: С. Каралаевдин варианты б-ча / Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев; Сөздүктү даярдаган А. Мамытов. Сүрөттөрү Т. Герцендики. - Б.: «Турар», 2010.
7. Мэри Максвелл. *Тайна жизни* / Духовное Собрание Бахаи России. – СПб.: 1995.
8. Садако Сасаки. Дитя мира / МБУК Североморская ЦБС, Центральная детская библиотека имени С. Михалкова ; составитель Н. Киселева ; редактор М. Радько. – Североморск : [б. и.], 2020.
9. Чингиз Айтматов и мировая литература. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982.

Билим берүү системасынын ролу бүгүнкү күндө адамды тар кесипке даярдоодон мурун, анын «**адам болуу**» сапаттарын өнүктүрүүгө багытталышы керек. Анткени аң-сезимди өзгөртүү — бул дүйнөнү өзгөртүүнүн баштапкы кадамы. Демек, билим аркылуу руханий жаңыланууга бет алуу — биздин эң башкы миссиябыз жана максатыбыз.

Жогорудагы принциптердин негизинде, «**Улуттук дем — дүйнөлүк бийиктик**» уңгу жолу (концепциясы) руханий жана интеллектуалдык жаңылануунун, тынчтык менен биримдикти куруунун натыйжалуу платформасына айланышы керек.